

■ La papirologia: una ciència de futur de la mà del passat

Montserrat Tudela i Penya

La papirologia és la disciplina que llegeix, conserva, restaura i interpreta els antics escrits en paper. Sovint els papiròlegs inclouen també en aquest procés les inscripcions que es troben en diversos suports de material: *òstraca* (fragments de ceràmica utilitzats com a suport d'escriptura), pergamins i tauletes de fusta. En queden excloses, però, les inscripcions en pedra (epigrafia) i les monedes (numismàtica).

El paper és una planta (*Cyperus papyrus*) de la família dels joncs que va començar a conrear-se en el curs inferior del Nil i posteriorment es va estendre fins a Sicília; en el món antic, a més de ser suport per a l'escriptura, se li van donar diversos usos: amb paper es podien construir veles de barca, se'n podien fer vestits, estores, cordes, es podia mastegar, etc., tal com ja podem llegir a Teofrast: *Història de les plantes* IV, 8, 2. El tractament que se li dona per poder-lo utilitzar com a suport per a l'escriptura l'explica amb detall Plini a la *Història Natural* (13, 11-13): se'n treia l'escorça, es tallava la tija verticalment en tires (uns 4 m de llarg i uns 3 cm d'ample), que es disposaven sobre una fusta l'una al costat de l'altra amb els nervis en sentit horitzontal i, sobre aquesta capa, se'n posava una altra d'igual, però en sentit vertical; d'aquesta manera es formava un reticulat, i el seu resultat eren uns grans fulls que es mullaven amb aigua del Nil i, sense necessitat de cola, es premsaven amb un martell de fusta, protegits per una tela. Després amb un pedra polida i rodona se suavitzaven les asprors. Finalment aquests fulls s'eixugaven al sol.

A continuació, aquests fulls s'unien l'un al costat de l'altre fins a

Tres de les cinc butlles pontificies en paper de l'Arxiu Episcopal de Vic

obtenir un rotlle. La juntura entre full i full, la *kóllesis*, acostumava a ser tan precisa que pràcticament no es notava a l'hora d'escriure. Sovint el rotlle estava enroscat sobre un cilindre, *umbilicus*, que encara s'ha trobat en alguns papirs. I l'embolcall es completava amb les *capsae*, o capses de conservació dels papirs.

El rotlle és, doncs, la forma més antiga de llibre. Calen les dues mans per manejar-lo, de manera que l'una el desenrotlla i l'altra el va enrotllant. Són els *volumina*, que presenten l'escriptura en columnes de diversa longitud. Originàriament el rotlle està escrit per la part interior, que conté les fibres de la planta en sentit paral·lel a l'escriptura, l'anomenat *recto*. L'altra banda, on les fibres estan en vertical, s'anomena *verso*. Aquests conceptes de *recto* i *verso* seran molt importants per a l'estudi dels papirs molts segles després.

Sovint un rotlle que en el *recto* contenia un text literari era aprofitat per la part del *verso* per escriure-hi altres coses. També sabem

que rotlles escrits pel *recto* posteriorment es venien a trossos a baix preu per escriure en el *verso*.

En papir es dóna poc sovint el palimpsest, és a dir, el text escrit sobre una escriptura esborrada prèviament. Aquesta pràctica es troba sovint en el pergami, que ho permet per la pròpia naturalesa i resistència del material.

Segons el contingut del text, s'ha establert la classificació de papirs literaris (textos ja coneguts i textos desconeguts), papirs documentals (públics i privats) i papirs *paraliteraris*.

Els papirs literaris són el testimoni textual de la tradició culta, i han conservat fragments importants d'autors grecs clàssics, alhora que ens han ofert textos desconeguts de Menandre, Píndar, Baquílides, Alceu, Erina, Safo, Calímac i Aristòtil, entre d'altres. Aquests escrits tenen un valor incalculable, car són els testimonis de la literatura antiga –sobretot la grega– quan aquesta encara era una literatura viva. Recordem que els textos literaris que coneixem ens han arribat per les còpies medievals, realitzades en *scriptoriums*. En aquest grup cal incloure-hi també els textos bíblics, textos filosòfics, matemàtics, mèdics i, en general, tots els que es refereixen a la tradició literària grega i romana.

La lletra polida de l'escriba –l'anomenada «mà literària»– permet en un primer moment reconèixer un papir literari.

Els papirs documentals contenen escrits públics i privats.

Cada document dóna als historiadors i filòlegs una valuosa informació d'un lloc i una època.

En els papirs documentals públics, hi trobem la llengua administrativa, sovint amb fórmules. Foren escrits a les oficines per funcionaris, i consisteixen en edictes i decrets imperials de tota mena, registres de serveis, normes d'atribucions, actes de les assemblees, accions civils i penals. També documents oficials, com contractes de manumissió, rebuts d'impostos, aranzels...

Dels papirs documentals privats cal esmentar el nombrós grup de cartes, normalment breus, que també contenen fórmules a l'inici i al final; papirs de comptabilitat privada, que donen importants dades als historiadors per documentar aquest vessant de la vida antiga; contractes de compra-venda o arrendaments; testaments; llistes de caire divers i, en general, anotacions privades de tota mena esdevenen el testimoni de la vida quotidiana dels habitants d'una època.

Els papirs documentals sovint tenen escrita la data, una dada importantíssima per als estudiosos de segles posteriors.

Inicialment els papiròlegs diferenciaven només entre papirs literaris i papirs documentals, que eren tota la resta. Darrerament, però, també ha sorgit una nova classificació, els papirs paraliteraris, que contenen els exercicis escolars, tractats literaris, textos màgics, llistes d'obres, etc.; és a dir, la producció textual que relaciona la llengua amb la literatura, però que està escrita sense voluntat literària.

A finals del segle I dC, els escrits en paper –sobretot els que contenen textos cristians– es comencen a disposar no en rotlle, sinó en fulls, els anomenats *fascicles*, que donaran pas al còdex. L'escriptura en els còdexs ocupa alternativament i successiva el *recto* i *verso* de cada full, i no deixa cap part lliure per a escriptures ulteriors.

Així doncs, si tenim a les mans un fragment de paper que conté en el *recto* i el *verso* la mateixa obra literària, és que ens trobem davant les restes d'un còdex; si en el *recto* hi ha un testimoni literari i el *verso* apareix en blanc o amb un escrit completament aliè, vol dir que estem davant de les restes d'un antic rotlle.

Per les dificultats d'importació del paper, per la seva pròpia fragilitat i possiblement per l'escassetat de la planta, a partir de finals del segle I dC es va recórrer a la pell animal com a suport d'escriptura. La tradició diu que va ser un pols de força entre la dinastia dels Ptolemeus d'Egipte i dels Atàlides de Pèrgam. on es va començar a fabricar el «pergamí», o suport d'escriptura fabricat amb pell.

Plini explica que la fabricació de paper a Egipte es remunta al III mil·lenni aC i trobem papirs escrits fins al segle XIV dC, tot i que la gran producció de textos en paper es dona des dels segles I i II aC fins al III dC.

Com que es tracta d'un període tan dilatat en el temps, hom acostuma a fer una diferència entre papirologia antiga, papirologia grecoromana i papirologia medieval, sobretot per l'especialització dels papiròlegs que hauran d'estudiar-la.

La papirologia antiga fa referència a l'estudi dels papirs escrits en l'antiga llengua egípcia, expressada, en primer lloc, en signes jeroglífics, posteriorment en hieràtic –compendi del jeroglífic– i, finalment, en demòtic, una simplificació de l'escriptura hieràtica. També hi ha una ingent quantitat de papirs escrits en llengua copta, que representa la darrera evolució de l'antiga llengua egípcia.

cia i que, amb un alfabet derivat del grec, era aleshores l'emprada pels cristians d'Egipte. També es troben papirs coptes d'època grecoromana.

Completen la papirologia antiga els papirs meroïtics, la llengua dels habitants de Núbia, derivada de l'antic egipci; els papirs arameus (la llengua parlada pels colons jueus establerts a Egipte i provinents de Síria i Palestina en temps de la dominació persa), i els hebreus i siríacs.

Però el gran nombre de papirs del món antic trobats fins ara a Egipte són del període grecoromà, és a dir, des de l'any 332 aC, quan Alexandre conquereix Egipte, fins a l'any 642 dC, quan comença el període àrab. En aquest període, el grec era la llengua oficial a Egipte. Amb l'hel·lenisme es produeixen gran quantitat de còpies de totes les manifestacions literàries gregues, i en grec es produeix la documentació escrita. I també en aquest extens període la nova religió del cristianisme comença a produir molts dels seus textos en grec i copte. S'han trobat, també, papirs en llatí, tot i que en molt menor nombre.

Papirs medievals: quan ja feia temps que predominava l'ús del pergamí, fins i tot el del paper, es van continuar escrivint esporàdicament documents en paper fins al segle XIV. Aquests exemplars tenen un interès relatiu per a la papirologia, però demostren la difusió del paper com a material i, a més, n'hi ha –com també passa amb els papirs antics– d'escrits en diverses llengües: hi ha papirs grecs medievals que són fragments de fórmules jurídiques, o les *Homilies* de Basili el Gran (s. VI), o també alguns llibres teològics del segle VIII que hi ha a la Biblioteca de Viena. Entre els papirs llatins literaris medievals trobem, entre d'altres, una traducció de Flavi Josep, possiblement del segle VI, actualment a la Biblioteca Ambrosiana de Milà; el tractat *De Trinitate* i el *Contra arrians* d'Hilari de Poitiers, del segle VI, actualment a Viena, i d'altres, entre els quals destaquen els papirs de Ravenna, que actualment són a París i a la Biblioteca Vaticana. Entre els papirs documentals en llatí, cal esmentar les butlles papals: se'n conserven 25 arreu del món, onze de les quals es troben als Països Catalans (Vic, Girona, Barcelona, la seu d'Urgell i Perpinyà).

Tots aquests documents, a més del seu valor històric i documental, demostren una gran difusió, en l'espai i en el temps, del paper com a material d'escriptura.

Constatem, doncs, que la majoria dels papirs es van trobar a Egipte, i estan escrits sobretot en grec i copte. El clima absolutament sec d'Egipte, necessari per a la mateixa naturalesa del papir, ha permès la conservació d'aquest textos, que testimonien un moment històric en què el multilingüisme i la multiculturalitat dels seus habitants era una realitat.

Oxirinc és el jaciment egipci que ha subministrat la major quantitat de papirs grecs coneguda i en millor estat de conservació, la publicació dels quals es va fent amb regularitat en la sèrie *The Oxyrhincus Papyri*, que publica des del 1898 l'Egipt Exploration Society, a Londres.

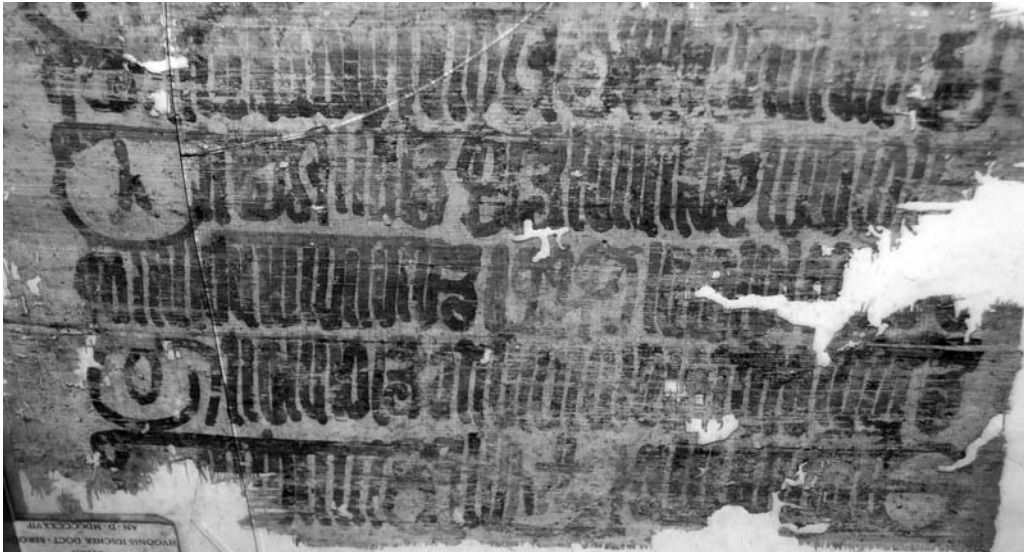
Al jaciment d'Herculà, a Itàlia, es van trobar més de 2.000 rotlles de papir carbonitzats. Actualment aquests papirs es troben a la Biblioteca Nacional de Nàpols, i recentment s'han pogut començar a llegir gràcies a la tècnica de les càmeres multiespectrals. Per la importància de la troballa papirologica el jaciment és anomenat la Vila dels Papirs.

Però hom situa l'inici de la papirologia a l'any 1778, quan un mercader del Caire va regalar al cardenal italià Stefano Borgia un papir amb 12 columnes escrites, la famosa *Charta Borgiana*. A partir del 1877 comencen a aparèixer papirs als jaciments d'Al Fayum, Hermópolis, Abusir, Elefantina, que són adquirits per còsols i comerciants d'arreu d'Europa.

Arqueòlegs i historiadors acompanyen Napoleó en la seva expedició a Egipte, i s'inicia una època en què creix l'interès pel passat i porta el tràfic de papirs, que amb el pas dels anys van a raure a col·leccions privades o dels museus, institucions i biblioteques de Berlín, Torí, Leiden, el Louvre de París, la Biblioteca Vaticana. D'aquesta època són els papirs de Memfis, que van al Museu Britànic, a la Biblioteca Ambrosiana de Milà, a Nova York, Ginebra... L'arxiduc Rainier de Viena va reunir una de les més grans col·leccions de papirs grecs, coptes, perses i àrabs provinents d'Egipte.

En molts casos, és impossible saber en quin lloc van ser trobats, car els antiquaris i ciutadans egipcis acostumaven a vendre lots de papirs als europeus que visitaven la regió.

El primer arqueòleg que inicia una excavació sistemàtica a la recerca de papirs va ser Flinders Petrie, que el 1883 comença a excavar a Tanis, prop del delta del Nil, i el 1889 a Hawara i a Gurob al Fayum. Els papirs de Petrie es troben actualment a Dublín.

Papir núm. 8 de la relligadura original del manuscrit 120 de l'Arxiu Capítular de la catedral de Barcelona (encara no ha estat desxifrat)

Paral·lelament a la creació de les grans col·leccions s'inicia la publicació dels papirs en els diversos *corpus papyrorum*.

El premi Nobel de literatura (1902) i impulsor del *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Theodor Mommsen, va dir que el xx havia de ser «el segle dels papirs», tot i que les dues guerres mundials, i la posterior recuperació d'Europa van aturar durant uns anys l'avenç de la papirologia.

L'any 1947 es troben prop del mar Mort, a les coves de Qumram, vuit-cents rotlles de papir escrits en hebreu, arameu i grec.

I també al segle xx comencen a sorgir les primeres col·leccions privades, molt menys voluminoses en nombre de papirs, però amb peces importants.

La primera col·lecció privada de què es té notícia a l'Estat espanyol és la que va fer un monjo benedictí de l'abadia de Montserrat, Bonaventura Ubach, que pels volts de l'any 1928 va adquirir a Egipte 200 papirs per al Museu Bíblic de Montserrat (*Papiri Montserratenses*). El Dr. Anscari M. Mundó va publicar l'inventari de la col·lecció l'any 1963.¹

A Itàlia l'any 1920 es funda la revista *Aegyptus, Rivista Italiana di Papirologia e di Egittologia* i Milà es converteix en un referent universitari de la disciplina, amb figures com Calderini o Orsolina Montevecchi, que escriuen els primers tractats de papirologia.²

És important la col·lecció de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, no només de contingut cristià.

A Alemanya hi ha hagut des del temps d'Ulrico Wilcken, a principis del 1900, una gran tradició papirologica, tant de col·leccions com de publicacions. Amb la Segona Guerra Mundial, algunes col·leccions van ser destruïdes, o es van dispersar pel pillatge propi d'una guerra, més o menys consentit pels governs. Actualment hi ha fons papirologics al Museu de Berlín, a la Universitat de Heidelberg, a Leipzig, a Halle i a Munic, on hi ha dues importants col·leccions, l'una a la universitat i l'altra a la Biblioteca Nacional.

No podem deixar Alemanya sense citar les publicacions de referència, com *Archiv für Papyrusforschung* (AFP), fundada ja el 1900, que encara s'edita, o posteriorment *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphie*.

Cal citar els centres papirologics de Viena, amb la col·lecció de Rainier; a Brussel·les, amb la Fundació Egiptològica Reina Isabel i la publicació *Cronique d'Égypte*, creada el 1925; a Praga, a la Biblioteca Nacional Universitària; a França, on hi ha les col·leccions del Louvre, d'una banda, i de la Biblioteca Nacional, de l'altra, ambdues a París, i les universitats de la Sorbona, Lille, Estrasburg, que s'han erigit com a centres d'estudis i investigació papirologica.

A Holanda, l'Institut de Papirologia de Leiden és un referent per als papirolegs.

Anglaterra va saber estar a la primera línia en el moment de l'adquisició dels papirs. El British Museum té una gran col·lecció. La Universitat d'Oxford es va quedar la major part dels papirs d'Oxirrin i, com ja hem dit abans, els publica regularment.

Als EUA també al segle passat es van formar col·leccions: a la Universitat de Michigan, amb uns 6.000 papirs; a la Universitat de Harvard; a la Yale University; a la Columbia University; a la New York University i el Metropolitan Museum, i a la Biblioteca i Universitat de Princeton.

Oslo, Varsòvia, Leningrad, Upsala, Ginebra i Atenes han creat les seves col·leccions, amb menor o major nombre de papirs, aprofitant el comerç originat a Egipte, que va durar fins que Nàsser (1970) va prohibir la sortida de material papirologica.

A l'Estat espanyol, Catalunya ha liderat, sens dubte, la papirologia: ja hem esmentat que el monjo benedictí Bonaventura Ubach

funda la primera col·lecció privada, que actualment és a l'abadia de Montserrat, al costat d'una de més gran, la formada per Ramon Roca-Puig, professor de grec, sacerdot i canonge de la catedral de Barcelona, que, atret per l'estudi de la papirologia bíblica, va reunir entre els anys quaranta i seixanta unes 1.500 peces, majoritàriament papirs, però també algun pergami.

Roca-Puig va donar el nom de «Papyri Barcinonenses (PBarc.)» a la seva col·lecció, va crear la Fundació Sant Lluc Evangelista per gestionar aquest fons i va anar editant anualment diversos papirs, publicacions que, tot i aparèixer en el temps de la dictadura franquista, estaven en català gairebé totes.

Quan l'any 2001 Ramon Roca-Puig va morir, va deixar tots els seus papirs a l'abadia de Montserrat, amb la voluntat que el seu fons papiro lògic no sortís del seu país.

Actualment la col·lecció està sent catalogada i restaurada per un equip format per membres de l'Institut de Filologia del CSIC, amb seu a Madrid, i se li ha canviat el nom pel de «Papyri Montserratenses-Roca», per diferenciar-la de la col·lecció del pare Ubach. Caldrà que els estudiosos futurs parin esment a aquest canvi de denominació, ja que és una pràctica poc usual entre els científics.

La papirooteca Palau-Ribes, «Papyri Palau Ribes (Ppalau Ribes.)», és la col·lecció que va formar el jesuïta Josep O'Callaghan, gràcies al mecenatge del seu cunyat, Josep Palau-Ribes i Casamitjana. És la més gran de l'Estat, amb les dues mil peces que la integren, entre les quals hi ha papirs grecs, coptes, demòtics, hieràtics, algun jero glífic, algun en llatí, uns pergamins siríacs, un d'etiòpic i *ostraca* grecs i coptes.

Existeix a Madrid una col·lecció de papirs, que actualment es troba a la Fundación Pastor, «Papyri Matritenses», constituïda per 348 papirs egipcis escrits en grec i en copte; és producte d'una donació del fons Pénélope Photiadès de Ginebra i durant anys va dirigir-la Fernández-Galiano.

Josep O'Callaghan, a més de crear la col·lecció, va fundar el Seminari de Papirologia, amb seu al Centre Borja de Sant Cugat, que formava part de l'Institut de Teologia Fonamental de la Companyia de Jesús. Des d'aquest seminari, a finals dels anys seixanta va començar a editar la revista *Studia Papyrologica* i la col·lecció editorial *Papyrologica Castroctaviana*, que actualment ja no es publiquen.

Josep O'Callaghan va morir l'any 2001, i a la seva mort els jesuïtes van traslladar la col·lecció a l'Arxiu Històric de la Companyia de Jesús de Catalunya, sota la responsabilitat de Jordi Roca, l'arxiver general. Actualment Alberto Nodar, professor de la Universitat Pompeu Fabra, s'encarrega de la catalogació, amb un equip integrat també pels diversos membres de l'Institut de Filologia del CSIC que cataloguen la col·lecció de Roca-Puig.

Amb les morts de Ramon Roca-Puig i Josep O'Callaghan Catalunya va perdre el lideratge en papirologia, fins que l'any 2006 el Col·legi de Doctors i Llicenciats en Filologia i Ciències i en Lletres de Catalunya, a instàncies de la direcció de la *Revista Auriga*, de divulgació del món clàssic, va començar a organitzar els primers cursos d'introducció a la papirologia.

Atès el gran interès que van desvetllar aquests cursos entre estudiosos d'arreu de l'Estat, la direcció de la *Revista Auriga* va presentar el projecte del primer màster en papirologia a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC), dirigit per Isabel Rodà, que va acollir la proposta; actualment se n'està impartint ja la primera edició.

La globalització del coneixement per Internet ha permès l'evolució de la papirologia, sobretot perquè les grans col·leccions de papirs i publicacions que hem esmentat estan penjades a la xarxa. I la fotografia multiespectral permetrà la lectura de milers de textos papiraris fins ara il·legibles.

Amb aquesta evolució ràpida de la papirologia, des de la *Revista Auriga* s'ha creat un grup d'investigació interdisciplinari que, sota la direcció de l'autora d'aquest article, està fent el primer *Inventari Papiro lògic de Catalunya*, que en menys d'un any ha presentat ja tres estudis: el de les butlles papals sobre paper, els papirs de l'Arxiu Capitular de Barcelona i el Paper Egipci del Museu Episcopal de Vic. Es pot consultar per Internet: .

Integren l'equip tres filòlegs, Teresa Noël, Anna Pell i Montserrat Tudela; un egipcióleg, Alberto Quevedo, i un químic, Miquel Fernández Barta, que determina la situació orgànica de cada paper.

L'objectiu d'aquest inventari és la catalogació completa dels papirs que hi ha dispersos per Catalunya –llevat de les dues grans col·leccions ja esmentades, que ja tenen els seus propis equips– i la seva digitalització. Amb la catalogació i inventari es pot evitar la progressiva pèrdua de peces per mal ús o per deteriorament, i

gràcies a la digitalització es pot presentar al món la riquesa d'aquest material històric, alhora que es pot trobar en alguna peça un text de contingut excepcional, de la mateixa manera que es pot localitzar en algun dels milers de papirs que hi ha al planeta pendents d'estudiar i editar.

L'edició de cada un dels papirs dels milers que hi ha al món pendents d'estudi és una tasca que pot ocupar les futures generacions de filòlegs, la formació dels quals pot passar per Catalunya.

Notes

1. «La col·lecció de papirs de Montserrat», *Studia papyrologica*, tom II, fasc 1, pp. 35-42. Barcelona, 1963.
2. A. Calderini, *Tratado de papirología*. Traducció a l'espanyol per J. O'Callaghan, Ediciones Garriga, Barcelona, 1963, i O. Montevecchi, *La papirología*, Milà, 1973.

MONTSERRAT TUDELA I PEÑA és directora de l'Inventari Papiro lògic de Catalunya i subdirectora d'*Auriga*.